

Marina Bagarić

Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Sanatorij u Klaićevoj ulici u Zagrebu – djelo arhitekta Ignjata Fischera

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Predan 1. 12. 2005. – Prihvaćen 30. 5. 2006.

UDK 725.51(497.5 Zagreb)''19''

Sažetak

Konstanta u bogatom arhitektonskom opusu Ignjata Fischera projekti su zdravstvenih objekata. U projektu Sanatorija u Klaićevoj ulici u Zagrebu, izgrađena na inicijativu dr. Roka Jokovića i zahvaljujući financijskoj potpori dioničkoga društva »Sanatorij« 1908.–1909. godine, Fischer uspješno spaja protomodernističku funkcionalnost tlocrta s dominantnim klasicističkim vokabularom fasadnoga plašta.

Pripadnost secesijskoj epohi odaju detalji pročelja i oprema izvedena u duhu interijera bečke secesije. Dodatnu vrijednost Fischerovu projektu daje i rješenje dvojnih operacijskih dvorana s trostranim završetkom, visokim prozorima i nadsvijetlom, koje su njegov nesporni doprinos hrvatskoj arhitekturi za zdravstvo.

Ključne riječi: *arhitektura, secesija, Zagreb, Ignjat Fischer, Sanatorij*

Već krajem 19. stoljeća dvije su se zagrebačke opće bolnice – Bolnica Milosrdne braće (»Zakladna bolnica«, izgrađena između 1794. i 1804. na jugozapadnom uglu trga Harmica) i Bolnica Sestara milosrdnica (izgrađena 1894. u Vinogradskoj ulici) – pokazale nedostatnima za potrebe rastućega grada. Zemaljska bolnica, što ju je 1856. na negdašnjem »Sajmištu« (današnji Trg maršala Tita) projektirao Ludwig von Zettl, svojoj je svrsi poslužila jednokratno – u vrijeme rata 1866. Prije i poslije toga datuma zgrada je namjenjivana realnoj gimnaziji, Jugoslavenskoj akademiji, Zemaljskom muzeju, bila je izložbeni prostor i tvornica duhana. Od 1882. do danas u zgradi je sjedište Zagrebačkoga Sveučilišta.¹ U takvim prilikama počinju pripreme za gradnju nove velike bolnice 1883., kad arhitekt Kuno Waidmann izrađuje prvi projekt nove Zemaljske bolnice, ali konkretne poteze na realizaciji toga ambicioznoga projekta Zemaljska vlada povlači tek u prvom desetljeću 20. stoljeća.² Opsežne pripreme i izrada novih nacrti za ukupno 19 paviljona i pomoćnih objekata Zemaljske bolnice na Šalati odvijaju se paralelno s nastojanjima privatnih investitora okupljenih u dioničko društvo da u Zagrebu izgrade »Sanatorij«, tj. prvu privatnu polikliniku. Osim vremenske podudarnosti ta će dva projekta imati niz dodirnih točaka, no najznačajnija poveznica definitivno je isti arhitekt – Ignjat Fischer.

Rođen u Zagrebu 1870. godine, Fischer početkom 1897. s Antunom Hrubyjem osniva »građevno tehnički bureau i

građevno poduzetništvo« te projektira nekoliko stambenih i stambeno-poslovnih zgrada u Donjem gradu.³ Već u veljači 1899. »bureau« Fischera i Hrubyja izbrisan je iz Registra društvenih tvrtki, a iste i sljedeće godine Fischer se kao samostalni graditelj spominje uz pregradnje u Kr. zemaljskom zavodu za umobolne u Stenjevcu. Podaci o Fischerovim aktivnostima do 1908. godine, kad projektira zagrebački »Sanatorij«, razmjerno su malobrojni: kao »podupirajući« član Društva inžinira i arhitekta, pisao je u glasilu Društva stručne tekstove, a iz 1906. sačuvan je njegov projekt za pogone Tvornice pokućstva Bothe i Ehrmann na Savskoj cesti u Zagrebu.⁴ Godine 1906. počinje i Fischerov angažman na projektu Zemaljske bolnice na Šalati – on tada, zajedno s liječnicima, odlazi na stručno putovanje na kojem proučava bolničke gradnje Ugarske, Njemačke i Cislajtanijske.⁵ Kao vanjski suradnik Građevnoga odsjeka Zemaljske vlade Fischer 1908. izrađuje prve nacрте paviljona Zemaljske bolnice. U dugoj Fischerovoj karijeri, tijekom koje su realizirani najrazličitiji arhitektonski zadaci, konstanta je upravo zanimanje za zdravstvene objekte. Osim za Zemaljsku bolnicu na Šalati Fischer izvodi projekte za dogradnje Zemaljske bolnice u Pakracu (1908./9.), za kirurški paviljon Županijske bolnice u Bjelovaru (1913.), za zagrebačko Zemaljsko rodilište, primaljsko učilište i ginekološku kliniku (1913.). Tijekom Prvoga svjetskog rata prema programu dr. Milivoja Dežmana uz sljemensko lječilište Brestovac projek-

tira barake vojne bolnice. Posljednji Fischerov projekt za zdravstvo bio je (nerealizirani) kompleks Zakladne bolnice na Bijeničkoj cesti iz 1924. Među pobrojanim projektima gradnja Sanatorija zauzima posebno mjesto: zahvaljujući kvalitetnoj suradnji s dobro organiziranim dioničkim društvom Sanatorij, Ignjat Fischer uspijeva realizirati objekt koji je zbog svojih prostornih kvaliteta, rješenja eksterijera i pristupa u opremi zasluženo uvršten u antologijska djela hrvatske arhitekture.

Osnutak dioničkoga društva »Sanatorij«

Zabilježen u spisima dioničkoga društva »Sanatorij« kao jedan od trojice utemeljitelja, dr. Roko Joković (1871.–1938.) ujedno je i idejni začetnik gradnje Sanatorija u Jelisavinoj ulici (danas Klinika za dječje bolesti, Klaićeva 18). Panegirici tog novogradnji objavljeni u dnevnim novinama istodobno otkrivaju podatke o povijesti Jokovićevih nastojanja oko osnutka modernoga, dobro opremljenoga lječilišta za više slojeve građanstva.⁶ Prvi »lječilišni zavod« dr. Roko Joković pokušava već u prvim godinama 20. stoljeća osnovati u Samoboru, »na Schmidhenovu posjedu«, no taj pothvat završava neuspjehom. Od 1903. dr. Joković je kotarski liječnik u Crikvenici, gdje u hotelu »Miramare« uređuje »neki mali sanatorij«.⁷ Luksuzni hotel »Miramare« u središtu Crikvenice izgrađen je 1905/6. kao »kupališno-turistički objekt (...) opskrbljen suvremenim terapijskim uređajima i morskim kupeljima«.⁸ U takvu objektu dr. Roko Joković ne uređuje sanatorij, nego po svoj prilici radi kao hotelski liječnik, i to neposredno prije preseljenja u Zagreb. Potpunoj realizaciji Jokovićeve ideje o gradnji vlastitoga sanatorija pridonijelo je poznanstvo s uglednim pravnikom dr. Hinkom Hinkovićem. Jer samo je iznimno vješt jurist mogao sugerirati dr. Jokoviću način prikupljanja sredstava za gradnju luksuzne poliklinike kakvu je liječnik želio – okupljanje dioničkoga društva čija bi glavnica poslužila za naumljenu gradnju. Zagreb je izabran kao mjesto okupljanja budućih dioničara i mjesto gradnje Sanatorija. U Zagrebu se Joković povezuje sa zubarom dr. Eugenom Radom, jednim od najmućnijih članova gradskoga liječničkoga miljea.⁹ Dr. Rado je u to vrijeme vlasnik dviju reprezentativnih poslovno-stambenih zgrada u samome centru grada – uglavnicu na Strossmayerovu trgu br. 7, koju mu 1897./98. gradi arhitektonski atelijer Ignjata Fischera i Antuna Hrubyja, te kuće na Jelačićevu trgu br. 5, u kojoj se nalazi i njegova ordinacija (arh. Vjekoslav Bastl, 1904./5.). Poznajući Radov građevinski entuzijazam, danas se i bez potvrde u arhivskim spisima može pretpostaviti da upravo dr. Eugen Rado povezuje dr. Roka Jokovića i s trećim članom – utemeljiteljem »Sanatorija d. d.«, voditeljem uspješnoga građevinskog poduzetništva inženjerom Adolfom Ehrlichom.¹⁰ Istom logikom slijedi zaključak da Eugen Rado u cijelu »operaciju« uključuje i svoga starog znanca i kućnoga arhitekta Ignjata Fischera, koji je tada već angažiran i na najvećem zdravstveno-građevinskom projektu toga vremena – gradnji Zemaljske bolnice na Šalati.

»Prospekt za 'Lječnički sanatorij dioničko društvo u Zagrebu'«, objavljen 15. siječnja 1908., s objašnjenjem osnovnih namjera Društva, zapravo je poziv budućim dioničarima. »Prospekt« potpisuju trojica utemeljitelja: dr. Eugen Rado, ing. Adolf Ehrlich i dr. Roko Joković, a uz njihove potpise nalazi se i popis do tada registriranih dioničara – 23 liječnika i 11 »nelječnika«.¹¹ S obzi-

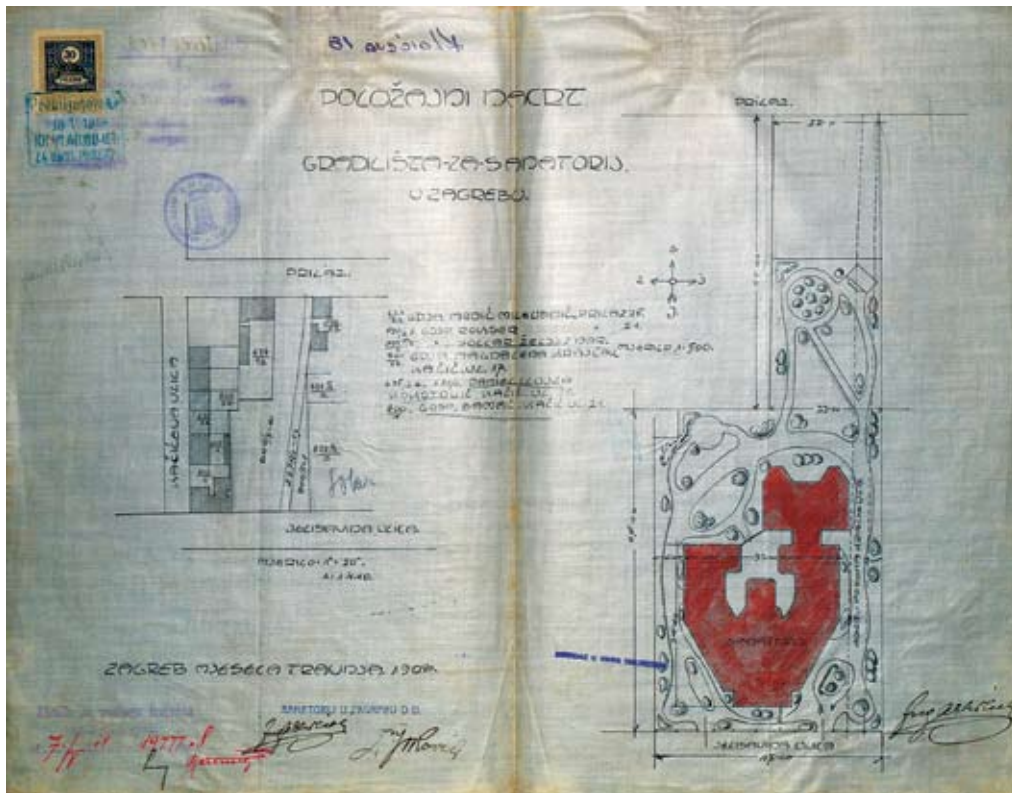
rom na datum izdavanja »Prospekta« vjerojatno je okupljanje utemeljitelja i dioničara moralo započeti najkasnije polovinom 1907. godine. U trenutku registriranja kod Kraljevskoga sudbenog stola u Zagrebu, 8. travnja 1908., Društvo broji 66 dioničara – pojedinaca, banaka i tvrtki, među kojima treba istaknuti velike novčarske zavode: Hrvatsku eskomptnu banku, Prvu hrvatsku štedionicu i Hrvatsku poljodjelsku banku te uspješnu Tvornicu namještaja Bothe & Ehrmann. Među uglednicima koji su pristupili Društvu nalaze se i zagrebački nadbiskup dr. Juraj Posilović, gradski načelnik dr. Milan Amruš, petrinjski industrijalac Stjepan Gavrilović, političar i književnik Franjo Arnold, uz mnoge druge istaknute članove društva. U Trgovačkom registru društvenih tvrtki kao datum zvaničnoga ustrojenja »Sanatorija u Zagrebu d. d.« stoji 29. veljače 1908., kad je u dvorani Trgovačkoga doma održana konstituirajuća glavna skupština, a za članove ravnateljstva izabrani, osim spomenute trojice utemeljitelja, grof Miroslav Kulmer, te »primarni liečnik« dr. Dragutin Schwarz.¹² Skupštine dioničara održavale su se od 1908. jednom godišnje, a na njima je Ravnateljstvo Sanatorija podnosilo detaljna izvješća o financijskome poslovanju Društva.

Zanimljiv je interes kojim ondašnji tisak prati osnutak Društva, pregovore s načelnikom Milanom Amrušem i samu gradnju Sanatorija. U središtu zanimanja javnosti početkom 1908. godine pripreme su za realizaciju velike nove Zemaljske bolnice na Šalati. Gradnja Sanatorija od samoga je početka povezana s projektom na Šalati:¹³ u oba je projekta kao glavni autor prisutan arhitekt Ignjat Fischer, a među članovima dioničkoga društva »Sanatorij u Zagrebu« isti su oni liječnici koji sudjeluju u izradi programa za izgradnju Bolnice na Šalati.¹⁴ U Nadzorno vijeće za izgradnju Sanatorija u ime Gradskoga zastupstva izabran je dr. Vladimir Katičić, član Zdravstvenoga odsjeka Kr. zemaljske vlade, koji je imao istaknutu funkciju u Vladinu projektu Zemaljske bolnice. Na izgradnji prilaznih cesta na Šalatu angažirano je poduzetništvo 'Adolf & Ernest Ehrlich', a Adolf Ehrlich jedan je od utemeljitelja »Sanatorija d. d.«.

Uspoređujući dva pothvata – izgradnju privatnoga lječilišta i velike Zemaljske bolnice – uviđaju se brojne sličnosti: i jednomu i drugomu projektu namjera je bila izgraditi suvremeno opremljen medicinski centar, za obje gradnje obavljene su seriozne pripreme, okupljene ekipe stručnjaka različitih profila, analizirane slične europske gradnje. S iznimkom tek nekoliko sadržaja, Sanatorij je, u malom, zamišljen identično kao klinički centar na Šalati. Osim u mjerilu, razlika je između Sanatorija i Zemaljske bolnice i u namjeni – dok je Sanatorij namijenjen dobrostojećim pacijentima cijele regije, na Šalati bi se, kao i u ostalim gradskim bolnicama, liječili svi slojevi društva. Uzroke uspješne realizacije jednoga i neuspjeha drugoga projekta trebalo bi najvjerojatnije tražiti upravo u mjeri i, suvremenim rječnikom rečeno, »strukturi vlasničkih odnosa«. Analiza i prosudba političke situacije – koja je zasigurno umnogome odredila (ne)realizacije dvaju istovremenih projekata – izlazi iz okvira ovoga rada.

Izbor i uređenje lokacije

Početak gradnje Sanatorija u Zagrebu nije prošao bez poteškoća. Osnovano s ciljem gradnje Sanatorija u Zagrebu, istoimeno je Društvo već u prvim mjesecima 1908. poduzelo

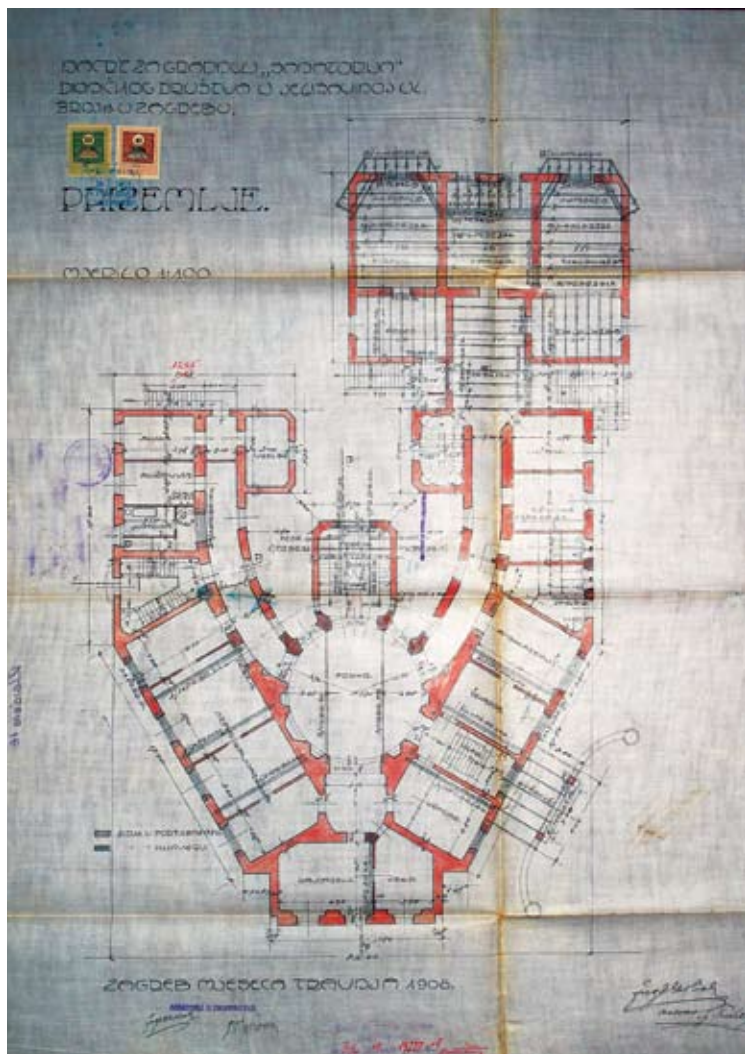
1. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, položajni nacrt, travanj 1908. (Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 1180). Presnimke arhivske građe: Srećko Budek

Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, position plan, April 1908 (State Archives in Zagreb, Collection of Building Documentation, call no. 1180). Photographs of the archival material: Srećko Budek

prve konkretne korake prema ostvarivanju svojega zadatka. Unatoč jakoj potpori projektu gradnje Sanatorija u Zagrebu Gradsko poglavarstvo nije Društvu moglo izdati građevnu dozvolu zbog protivljenja Građevnom redu iz 1857. (nepoštivanje građevne linije i neprisanjanje na susjedne kuće, čl. 38 i 39). Ipak, Poglavarstvo i gradski načelnik dr. Milan Amruš – i sam dioničar »Sanatorija« – sugeriraju upućivanje molbe na višu instancu, Odjelu za unutarnje poslove Kr. zemaljske vlade. Uz prihvaćeno objašnjenje Gradskoga poglavarstva o specifičnoj namjeni zgrade, »kojoj blokovska izgradnja ne odgovara radi nedostatka sunca i zraka«, Vlada odobrava odstupanje od građevnih normi. Nakon Vladina dopuštenja Gradsko poglavarstvo poziva 'Sanatorij d. d.' na podnošenje nacrtu za dodjelu građevinske dozvole.¹⁵

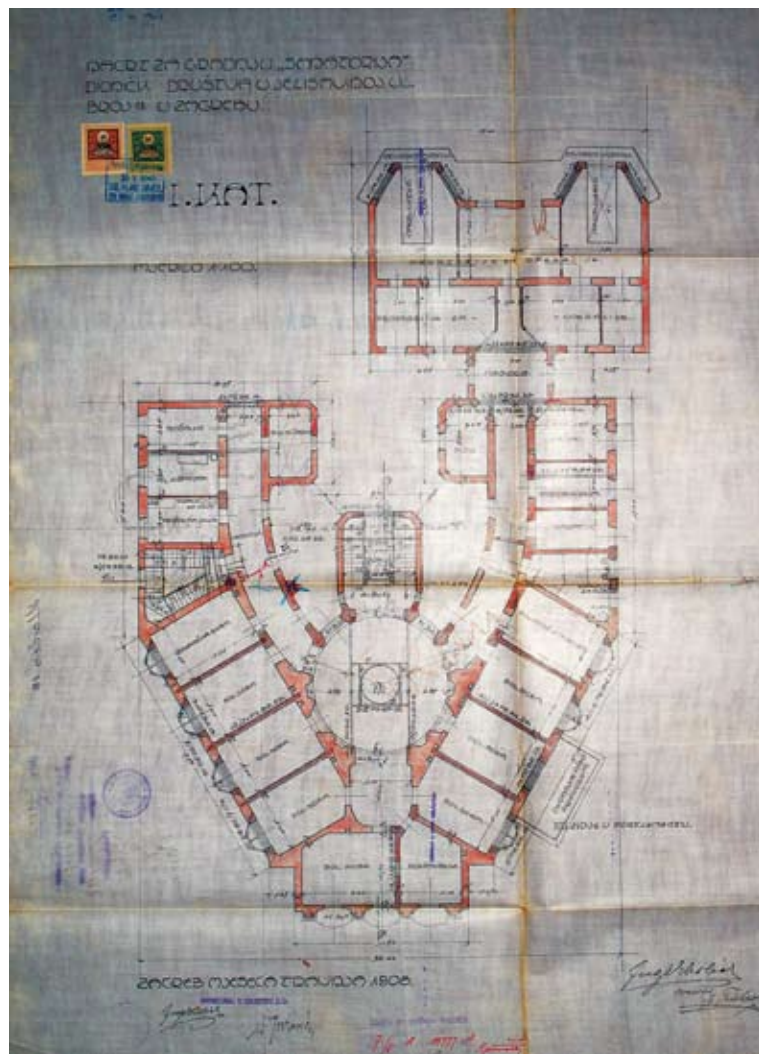
U »Prospektu« iz siječnja 1908. ne spominje se precizno lokacija na kojoj će se graditi Sanatorij, govori se o »središtu grada«. U zapisniku sjednice Gradskoga zastupstva 24. veljače iste godine, na kojoj je definitivno odobren otkup dijela zemljišta od Gradske općine i gradnja objekta, nalaze se svi detalji: dioničko društvo »Sanatorij u Zagrebu« za gradnju lječilišta odabralo je nepravilnu, dugačku česticu između Jelisavine (Klaićeve) ulice na jugu i Prilaza na sjeveru, komunikacijâ čije je uređenje završeno tijekom posljednje četvrtine 19. stoljeća. Veći dio zemljišta (729 četvornih hvati) otkupljen je od izvjesnoga gospodina Plečka iz Siska za 45.000 K, a površina

netom saniranoga korita potoka Kraljevac i trokut zemljišta između korita i susjedne (istočne) čestice (ukupno 315 četvornih hvati) kupljeni su od Grada za 10.000 K.¹⁶ Suho i presvođeno korito potoka Kraljevac, na čije će se uzdržavanje i čišćenje obvezati Gradska općina, prolazi istočnim dijelom gradilišta u cijeloj njegovoj dužini. Zapadno i istočno od kupljenoga zemljišta privatni su posjedi i stambene zgrade. Južno je, uz Jelisavinu ulicu (Klaićevu), na istočnome dijelu »Ciglane« uređena tzv. »Elipsa«, igralište Kršnjavijeva srednjoškolskoga centra.¹⁷ U vrijeme izdavanja građevne dozvole za Sanatorij aktualne su rasprave o daljoj izgradnji Ciglane. Još su svježije Vladine ideje o smještaju institucija Sveučilišta, dok grad na istoj lokaciji razmatra mogućnost gradnje činovničkih i radničkih stanova. Ni jedan od Vladinih i gradskih projekata na Ciglani neće biti realiziran. Do Prvoga svjetskoga rata u susjedstvu Sanatorija ostaje školsko igralište, a tijekom rata na mjestu »Elipse« izgrađene su barake za vojsku i ratne stradalnike. Sa sjeverne, zapadne i istočne strane Sanatorij je okružen zgradama zagrebačke srednje i niže klase, u čijim se dvorištima vodi tihi obrt ili njeguju vrtovi.¹⁸ Među skromnim gradskim kućama i barakama na Ciglani, koje su srušene i spaljene tek 1931./32., Fischerov je Sanatorij s elegantnim pročeljem projektiranim očito za susjedstvo budućega reprezentativnog sveučilišnog centra ostao kao podsjetnik na još jednu nerealiziranu ideju.

2. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, tlocrt prizemlja, travanj 1908. (Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 1180)

Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, ground plan of the ground floor, April 1908 (State Archives in Zagreb, Collection of Building Documentation, call no. 1180)

3. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, tlocrt prvoga kata, travanj 1908. (Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 1180)

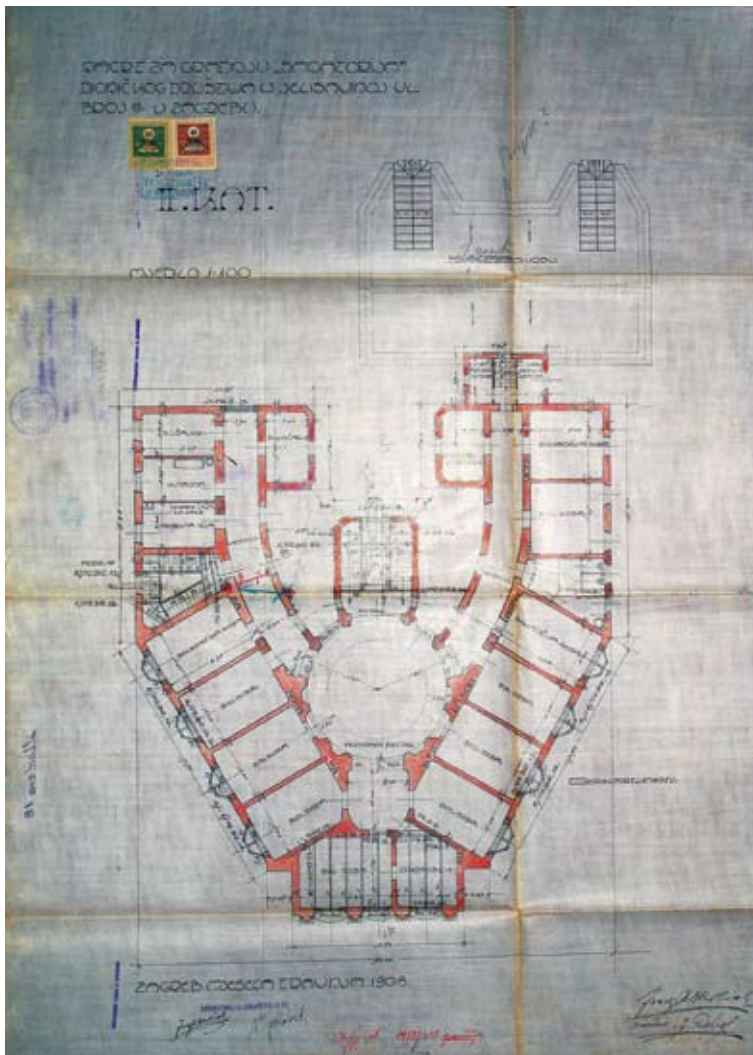
Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, ground plan of the first floor, April 1908 (State Archives in Zagreb, Collection of Building Documentation, call no. 1180)

Analiza i arhitektonske kompozicije

Jedini izvor podataka o promišljanju tipa bolničke gradnje dnevni su listovi. Iz njih saznajemo da se u ožujku 1908. razmatra izgradnja Sanatorija u »paviljon-sistemu«, no na prvom poznatom i, očito, konačnom položajnom nacrtu iz travnja 1908. ucrtan je na južnom, širem dijelu čestice soliter okružen nasadima i šetnicama¹⁹ (sl. 1). Da je postojao još najmanje jedan raniji nacrt Sanatorija, zaključujemo iz izvješća koje Ravnateljstvo »Sanatorija d. d.« podnosi na Izvanrednoj glavnoj skupštini dioničara održanoj 16. lipnja 1909. U tom se izvješću spominje prvi plan o gradnji lječilišta sa 16 soba, čiji je broj u vrijeme održavanja skupštine narastao na 23, a govori se i o naknadnoj odluci da se uredi fizikalni odjel.²⁰ S obzirom na to da je u projektu iz travnja 1908., koji je tijekom

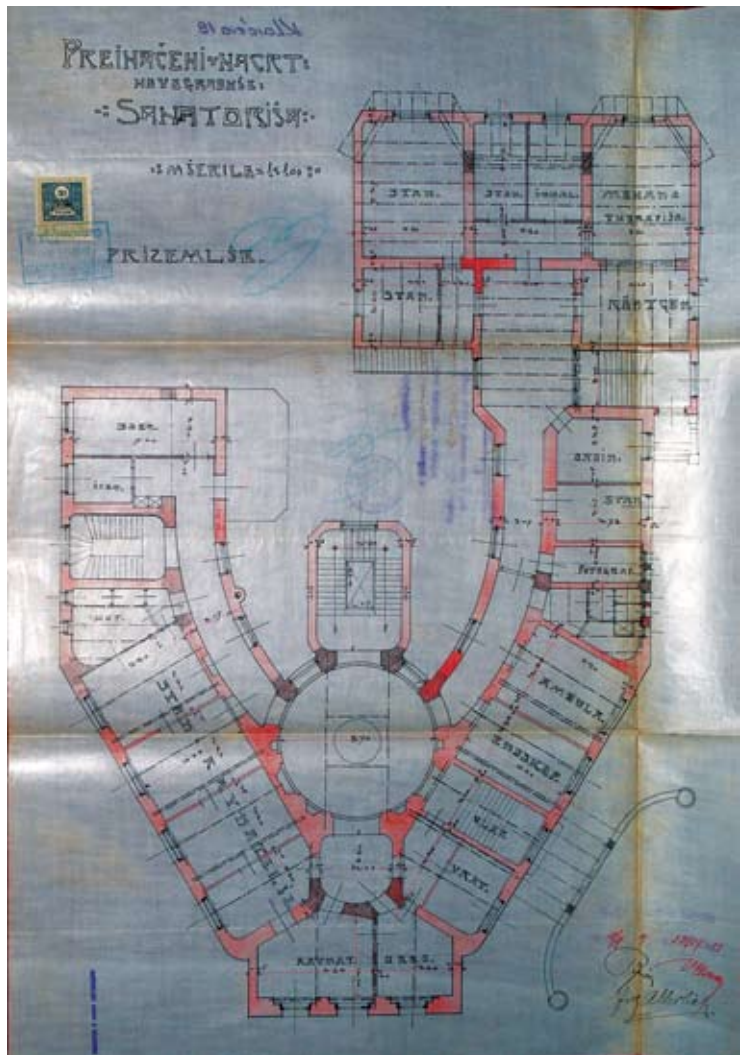
gradnje bio korigiran, već bio predviđen fizikalni odjel i 21 soba, može se pretpostaviti da je i travanjski projekt korekcija i elaboracija nekoga prethodnoga, sastavljenoga »kod utemeljenja našeg društva«, dakle u zimu 1908.²¹

U tisku su zabilježeni i podaci o sadržajima koji će se nalaziti u Sanatoriju, zapravo zavodu »za sve operativne i nutarnje, očne, kožne i živčane bolesti«.²² Sanatorij će imati i skrb za stare i palijativnu skrb, a bit će zatvoren samo za oboljele od zaraznih i duševnih bolesti. Spominju se i dvije operacijske dvorane, te odjeli za fizikalnu terapiju. Dvadesetak dana kasnije, preciznije 26. ožujka, poznati su već detaljni opisi cijele buduće gradnje – opisani su, naime, nacrti koji su u travnju 1908. bili dokumentacija za izdavanje građevne dozvole.²³ U istom su novinskom napisu i iznimno zanimljivi podaci, koji svakako zaslužuju citat i komentar na ovome mjestu – prije

4. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, tlocrt drugoga kata, travanj 1908. (Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 1180)

Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, ground plan of the second floor, April 1908 (State Archives in Zagreb, Collection of Building Documentation, call no. 1180)

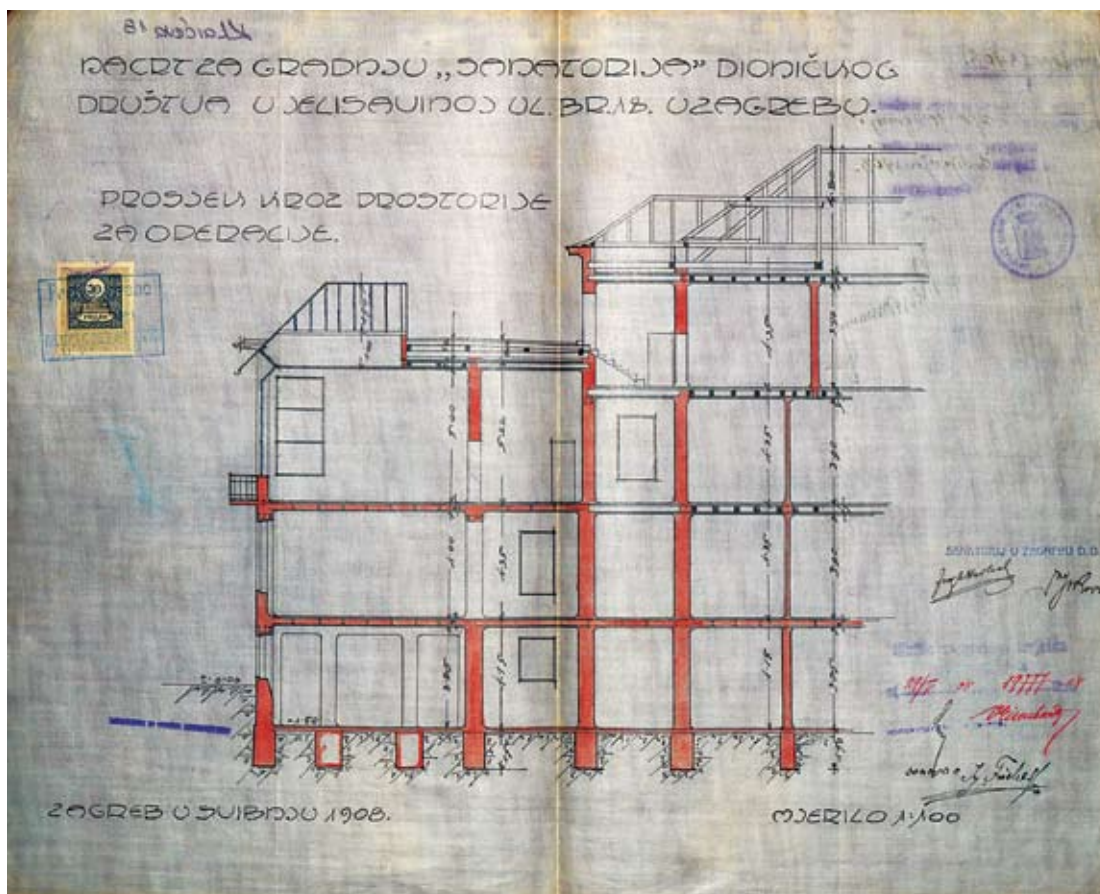
5. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, promjembeni nacrt prizemlja, rujan 1909. (Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 1180)

Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, adaptation plan of the ground floor, September 1909 (State Archives in Zagreb, Collection of Building Documentation, call no. 1180)

analize samoga objekta: »(...) po nalogu rečenoga d. d. izradio je jedan ovdašnji inženir osnovu za samu zgradu i njezino uređenje (podcrtala M. B.). Da se izbjegne raznim prigovorima i primjedbama, poslana je ta osnova Družtvu inženira i arhitekta u Beč na ocjenu. To je društvo osnovu najpovoljnije ocijenilo, a osobito mu se svidjela ideja, da se zgradi dade lik potkove (...)»²⁴ U zagrebačkim arhivima i više nego skromnoj ostavštini iz atelijera Ignjata Fischera podatak o bečkoj ocjeni Fischerovih nacrtâ nije bilo moguće provjeriti. Riječi drugih kroničara gradnje Sanatorija – dr. Miroslava pl. Čačkovića i Bude Budisavljevića, o »naučnim putovanjima« koje poduzimaju dr. Roko Joković i arhitekt Ignjat Fischer, potvrđuju postojanje bečko-zagrebačke veze u projektu izgradnje Sanatorija u Jelisavinoj ulici.²⁵ Zahvalni pacijent povjesničar Emilij Laszowski spomenut će i nekoliko stranih stručnjaka

koji su posjetili gradilište Sanatorija i izrekli svoje pohvale arhitektu i upravitelju. Danas nam nije poznato o kojim je stručnjacima riječ.²⁶ Vrijedna je i potvrda da je Ignjat Fischer bio autor kompletnoga projekta Sanatorija – od eksterijera do detalja interijera. Analiza zgrade koja slijedi ukazat će na moguće izvore Jokovićeve i Fischerove inspiracije.

Sanatorij, koji u Jelisavinoj ulici projektira arhitekt Ignjat Fischer dvokatnica je asimetrična, 'potkovasta' tlocrta: istočni krak završava operacijskim traktom koji nema pandan na zapadnome kraku (sl. 2–4). Glavno je pročelje okrenuto prema jugu, tj. Jelisavinoj ulici. Dovoljnu količinu svjetla ostalim prostorijama u lječilištu osigurava položaj krila jugoistočno, odnosno jugozapadno, pod tupim kutom u odnosu na središnji dio. Operacijski je trakt okrenut prema sjeveru – tako se izbjegava izravan upad sunčevih zraka u operacijske dvorane.

6. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, presjek kroz prostorije za operacije, svibanj 1908. (Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 1180)

Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, cross-section of the operating rooms, May 1908 (State Archives in Zagreb, Collection of Building Documentation, call no. 1180)

Središte same zgrade okrugli je *foyer*, promjera 9,4 m. Smješten na glavnoj osi zgrade, taj je *foyer* prostor oko kojega će se grupirati glavni sadržaji bolnice. Ako se tlocrt Fischerove zgrade promatra u dva dijela – sjeverni i južni (a granica postavi malo iznad samoga okrugloga *foyer*a), registrirat će se da su u južnom dijelu, uz ‘rotondu’, smješteni stambeni i poslovni prostori za upravu Sanatorija i bolesničke sobe, dok su u sjevernom krilu zgrade raspoređeni dijagnostičko-terapijski sadržaji, uključujući i operacijske dvorane.

Raznovrsni sadržaji Jokovićeve poliklinike smješteni su pod jednim krovom. No komunikacije u cijeloj zgradi Ignjat Fischer rješava odvojenim ulazima i stubištima, tako da rad u okviru jednih sadržaja ne mora ometati ili usporavati rad i funkcioniranje drugih sadržaja. Glavni je ulaz s prilaznom rampom i nadstrešnicom – terasom na prvom katu, smješten bočno, na jugoistočnom krilu zgrade. Lijevo i desno od glavnoga ulaza raspoređene su prijamna ambulanta i ured upravitelja. Na sjevernoj strani zapadnoga krila projektirano je vanjsko stubište i ulaz u sobe posluge (vrtlara i poslužitelja), a na istočnom krilu, također sa sjeverne strane, dva su posebna ulaza (s vanjskim

stubištima) u odjele fizioterapije, smještene u podrumu i u prizemlju. U samoj su zgradi u projektu iz travnja 1908. planirana tri unutrašnja stubišta – jedno, glavno, uz lift, smješteno na glavnoj osi zgrade, i dva, različito riješena u svakome od krila. Stubište u zapadnom krilu vodi iz prizemlja do drugoga kata. U istočnom krilu unutrašnje stubište komunikacija je tek između suterena i prizemlja. Dugački hodnici koji na svim etažama povezuju različite prostorije polaze iz *foyer*a. Raznorodni su sadržaji u zgradi lječilišta odvojeni vertikalno – po katovima i sa zasebnim stubištima, a horizontalno pregradnim zidovima i vratima. U podrumskim prostorijama vrata odvajaju terapijski dio od praonice i podruma, a ti su pak sadržaji odvojeni od soba za pomoćno osoblje i kotlovnice. U prizemlju zasebnim ulazima i vratima koja dijele pojedine lječilišne sadržaje jasna je podjela na odjel fizikalne terapije, dijagnostičke prostorije i stambeni dio za upravitelja i posluhu. Istim sistemom na katovima su odijeljene bolesničke sobe od operacijskoga trakta i dijagnostičko-istraživačkih prostorija. Sve sanitarne i pomoćne prostorije (sobe posluge, sestara, čajne kuhinje, ostave za rublje) smještene su u sjevernim djelovima krila.

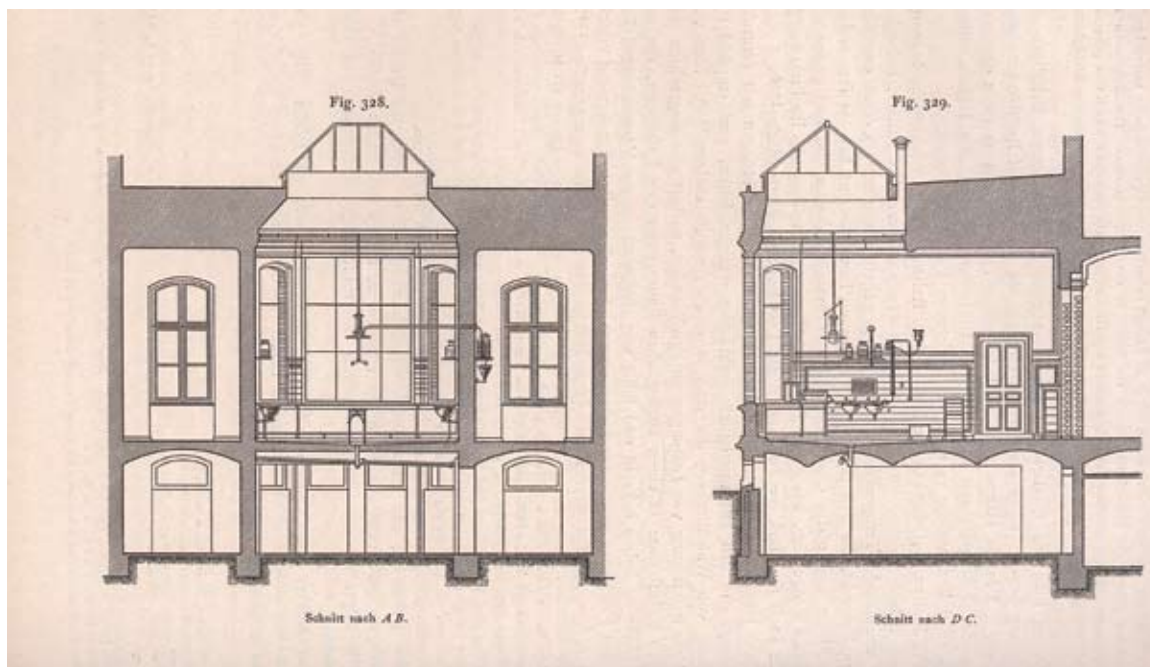
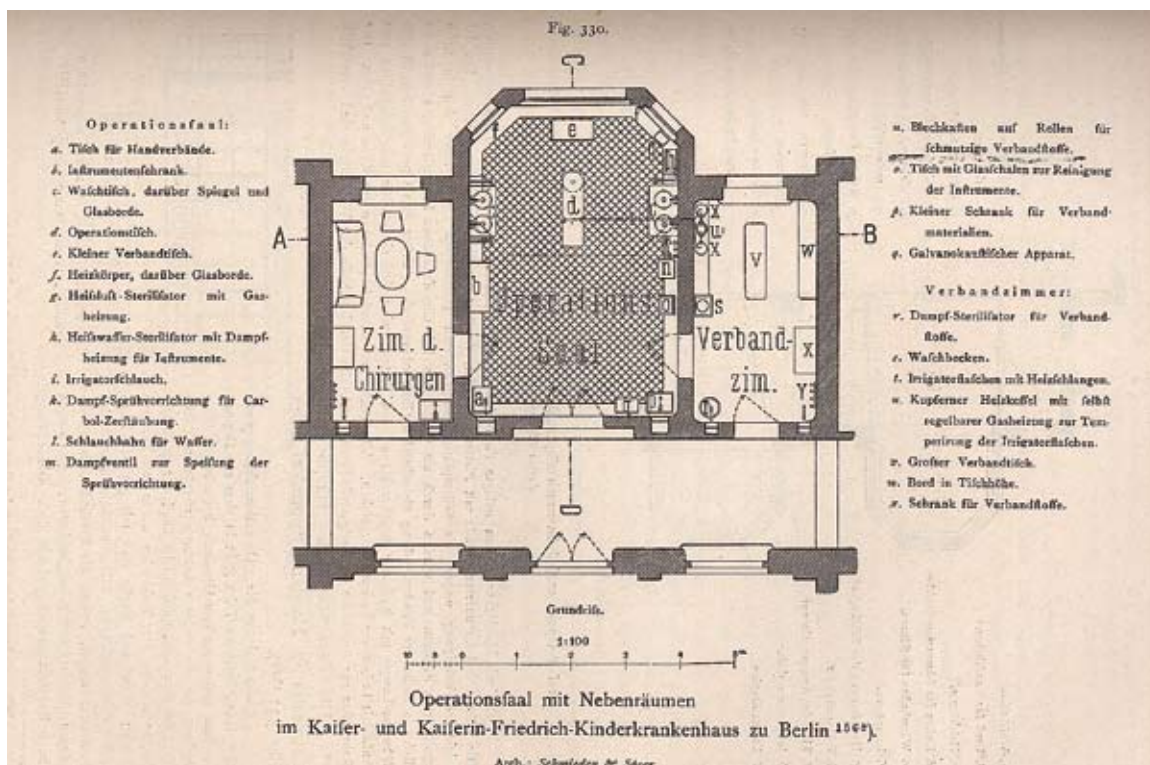
7. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, fotografija interijera, operacijska dvorana (iz brošure: »Sanatorij u Zagrebu«, 1911.)
*Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, photograph of the interior, operating room (reproduced from the booklet »Sanatorij u Zagrebu«
 (The Sanatorium of Zagreb), 1911)*

Prvi nacrti Ignjata Fischera doživjeli su u realizaciji neke korekcije. Na nacrtima izvedene zgrade Sanatorija koji su poslužili kao podloga za izdavanje uporabne dozvole u rujnu 1909. zabilježene su sljedeće izmjene: osim manjih intervencija u rasporedu pojedinih sadržaja (više stambenog prostora na štetu dijagnostičkog), glavni zahvati izvedeni su na vertikalnim komunikacijama lječilišta (sl. 5). U promjembenom nacrtu Sanatorija naći će se i dvije bolesničke sobe više: dobivene su sužavanjem soba u gornjem dijelu istočnoga krila i pretvaranjem dvosobnoga bolničkoga apartmana na drugome katu u dvije »obične« zasebne bolesničke sobe.

Sam osnovni potkovasti tlocrt zgrade Sanatorija onodobna je javnost, jednako kao i današnji povjesničari hrvatske arhitekture, ocijenila iznimno uspješnim rješenjem. Unutar toga tlocrta dva rješenja zaslužuju dodatni komentar – operacijski trakt i okrugli *foyer*.

Strogo simetričan operacijski trakt Sanatorija arhitekt Ignjat Fischer smješta na prvi kat zgrade (sl. 6). Stubište projektirano u istočnome krilu povezuje samo podrum i prizemlje, do operacijskoga trakta dolazi se tek hodnikom prvoga kata, a na prvi se kat može doći glavnim i zapadnim stubištem. To je prva razina izolacije operacijskoga trakta od ostaloga dijela zgrade. Druga razina su vrata kojima je pregrađen istočni hodnik. Iza tih vrata smještene su, u blizini samih operacijskih dvorana, preciznije u sjevernome dijelu istočnoga krila, prostorije za laboratorij, endoskopiju, liječnička ordinacija i »ovoji«. Taj

dio zgrade s operacijskim dvoranama spaja posebno predvorje – oktogonala prostorija iza koje su sobe za pripremu bolesnika i anesteziju, praonica za liječnike, soba za sterilizaciju instrumenata i lijevo i desno od nje dvije operacijske dvorane, jedna za septičke i jedna za aseptičke operacije. Duž cijeloga sjevernoga dijela ovoga trakta, dakle ispred operacijskih dvorana i sobe za sterilizaciju nalazi se balkon »koji je načinjen zato, da se mogu prozori izvana lako čistiti, a sgodan je i za liječnike, koji mogu ondje udisati svjež zrak prije operacije ili između dviju zahvata«. ²⁷ Poligonalnim operacijskim dvoranama s trostranim sjevernim zidom osigurano je dovoljno svjetla: na sjevernom su zidu visoki prozori, a postoji i nadsvjetlo s mliječnim staklom, nad kojim je stakleni krov. Za operacije koje se obavljaju noću ili u uvjetima kad je slabo dnevno svjetlo, osigurana je umjetna rasvjeta s osam žarulja umetnutih između »ploče od mliječnoga stakla i staklenoga krova«. ²⁸ Zahvaljujući Čačkovićevu opisu zgrade Sanatorija iz 1910. godine i fotografijama snimljenima neposredno nakon otvaranja lječilišta poznati su i detalji opreme operacijskih dvorana (sl. 7). Zidovi dvorana oličeni su emajl-lakom, a na podu su, zbog higijenskih zahtjeva, keramičke pločice. Dvorane su opremljene najsuvremenijim medicinskim aparatima. Komunikacija između operacijskih dvorana i svih pratećih prostorija logična je i maksimalno funkcionalna. Zanimljiv su detalj prozori između liječničkih praonica i operacijskih dvorana – kroz njih kirurzi mogu pratiti sve što se zbiva u operacijskim dvoranama

8. Heino Schmieden i Rudolf Speer, Operacijski trakt Dječje bolnice, Berlin, 1890., a) tlocrt; b) presjek (iz: O. Kuhn, Krankenhäuser, Stuttgart, 1897., sl. 328–330)

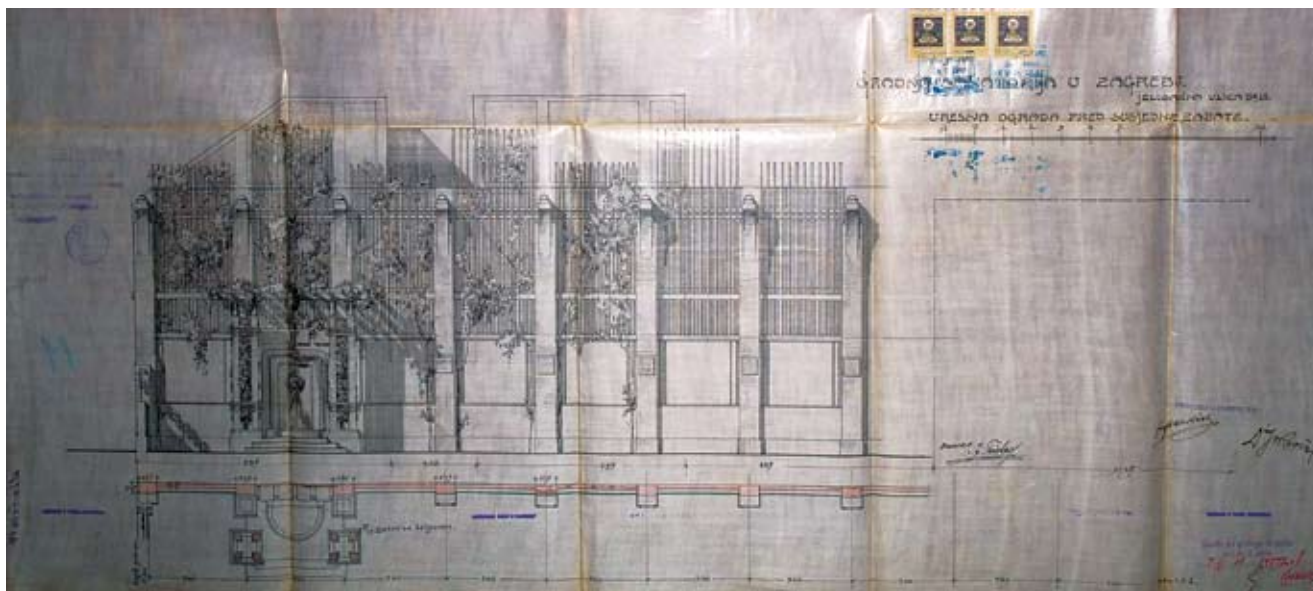
Heino Schmieden and Rudolf Speer, Operating tract of the Children's Hospital, Berlin, 1890, a) ground plan; b) cross-section (reproduced from: O. Kuhn, Krankenhäuser, Stuttgart, 1897, ill. 328–330)

ma. Između operacijskih dvorana ekonomično je smještena zajednička prostorija za sterilizaciju. O funkcionalnosti Fischerova operacijskoga trakta dovoljno govori podatak da se on upotrebljava i danas za potrebe Dječje bolnice, koja je u Sanatorij smještena nakon Drugoga svjetskoga rata.

Fischerovo iznimno funkcionalno rješenje operacijskih dvorana mora se promatrati u kontekstu onodobne arhitekture za zdravstvo. Nacrti dvorana s trostranim završetkom i visokim prozorima nalaze se u priručnicima o gradnji bolnica izdanima krajem 19. i u prvom i drugom desetljeću 20. stoljeća. Jedna

10. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, »uresna ograda pred susjedne zabate«, travanj 1908. (Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 1180)

Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, »decorative fence in front of the adjacent gables«, April 1908 (State Archives in Zagreb, Collection of Building Documentation, call no. 1180)

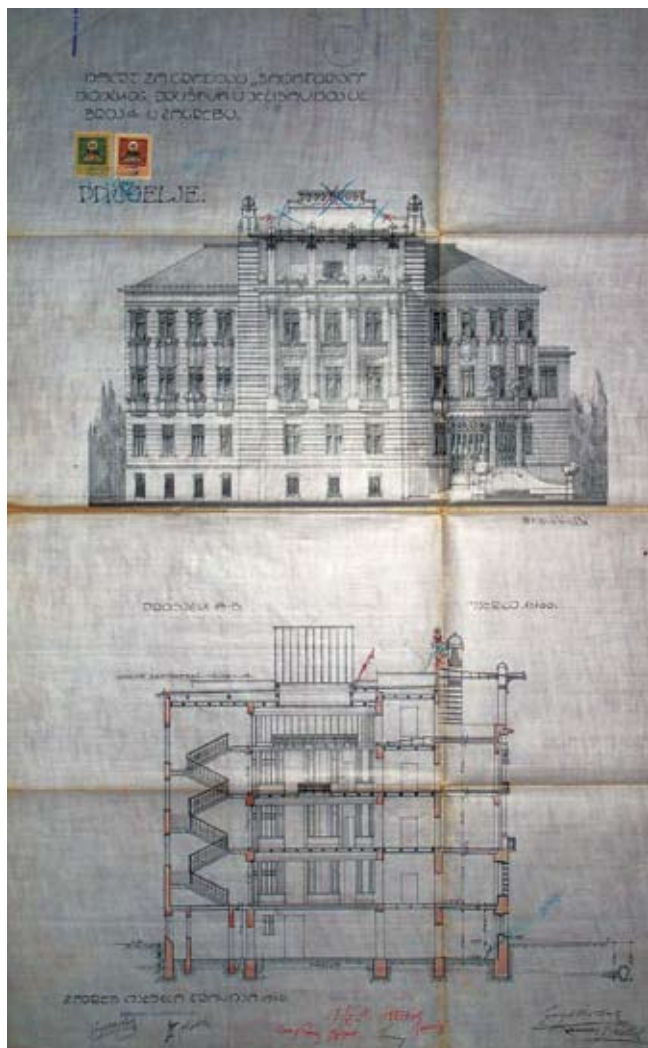
tom Zemaljske bolnice na Šalati. Na prvim nacrtima paviljona Zemaljske bolnice, nastalima između travnja i srpnja 1908., Fischer dva puta varira isto rješenje operacijskoga trakta: u sklopu paviljona kirurgije i paviljona za očne bolesti. U razradi nacrtâ paviljonâ Bolnice na Šalati iz 1909. poligonalne operacijske dvorane nalaze se opet u projektu kirurgije, ginekologije i odjela za zarazne bolesti. Operacijski trakt paviljona za kirurgiju identičan je onome u Sanatoriju, a u paviljonu za zarazne bolesti, gdje je predviđena jedna operacijska dvorana, tlocrt operacijskoga trakta Sanatorija »prepolovljen« je. U projektu paviljona za ginekologiju predviđeni su i trakt s jednom i trakt s dvije operacijske dvorane. Taj je paviljon (današnja Klinika za ženske bolesti i porode u Petrovoj ulici br. 13) uz Sanatorij jedina zgrada u Zagrebu u kojoj je realiziran Fischerov operacijski trakt.

Kao protuteža odvojenim stambeno-uredskim i dijagnostičko-terapijskim dijelovima, okrugli *foyer* – dvorana u središtu Sanatorija – planiran je kao poveznica katova i sadržaja zgrade. U prizemlju on je prva prostorija s kojom se susreće pacijent koji dolazi u Sanatorij, iz »rotonde« on ulazi u ured ravnatelja ili u prijamnu ordinaciju i može, prema potrebi, ići dalje na pretrage ili bolničko liječenje. Sa sjeverne strane okrugle dvorane smješteni su glavno stubište zgrade i lift. Na prvom katu okrugli središnji prostor može poslužiti za dnevni boravak bolesnika, za razgovore i posjete, lijevo i desno u njega se ulijevaju bolnički hodnici. Na drugom je katu, doznaje se iz tiska, taj prostor planiran za zimski vrt. U travnju 1908. na posljednjoj je etaži Sanatorija projektiran središnji prostor s okruglom galerijom, a iz njega bi se preko nekoliko niskih širokih stuba izlazilo na terasu, koja bi zaključivala glavno, južno pročelje Sanatorija. Osim široke galerije – otvora između

druge i treće etaže zgrade i između prvoga i drugoga kata planirana je okrugla galerija manjeg promjera. Takvim okruglim otvorima vertikalno bi se povezale etaže Sanatorija.

S obzirom na to da je zgrada Sanatorija smještena u sredini južnoga dijela kupljene parcele, na golom vanjskom zidu susjedne kuće sa zapadne strane čestice arhitekt Fischer projektira uresnu ogradu sa zidnom fontanom (sl. 10). Ograda je, zapravo, niz kontrafora između kojih je zid podijeljen u plitke četverokute, a oni se u zoni krovišta zgrade pretvaraju u poligon i trokut. Na određenoj visini između kontrafora su obojeni metalni profili različitih visina. Uz te će profile, kako je arhitekt nacrtao, rasti penjačice. Između prvoga i drugoga kontrafora (brojeći s ulične strane) planirana je zidna fontana, a četverokutni prostor ispred nje riješen je kao mala pergola. Tema četverokutnih stupova i drvene rešetke krova pergole prenesena je i na ogradu i dva ulaza prema Jelisavinoj ulici (današ Klaićevoj). Na položajnom nacrtu Sanatorija iz 1908. oko zgrade su ucrtane šetnice i nasadi, a posebna soba predviđena za vrtlara u tlocrtu prizemlja svjedoči o nastojanju investitora da kvalitetnu arhitekturu bolnice prati i odgovarajući okoliš.

Vanjskom izgledu Sanatorija Miroslav Čačković i Bude Budisavljević posvećuju mnogo manje pažnje nego rasporedu prostorija i detaljima unutarnjega uređenja. Čačković piše: »sprijeda izgleda kano sjajna gospodska kuća za udobno stanovanje, sav je svjetao i bijel«, Budisavljević citira beogradskoga profesora Jovanović-Batuta, koji Sanatorij uspoređuje s »veselim dvorcem usred perivoja«. ³¹ Pročelje Sanatorija dr. Roka Jokovića doista ne odaje namjenu građevine; ona se eventualno može otkriti tek sa sjeverne strane, na kojoj su operacijske dvorane (sl. 11 i 12). Cilj naručitelja gradnje je

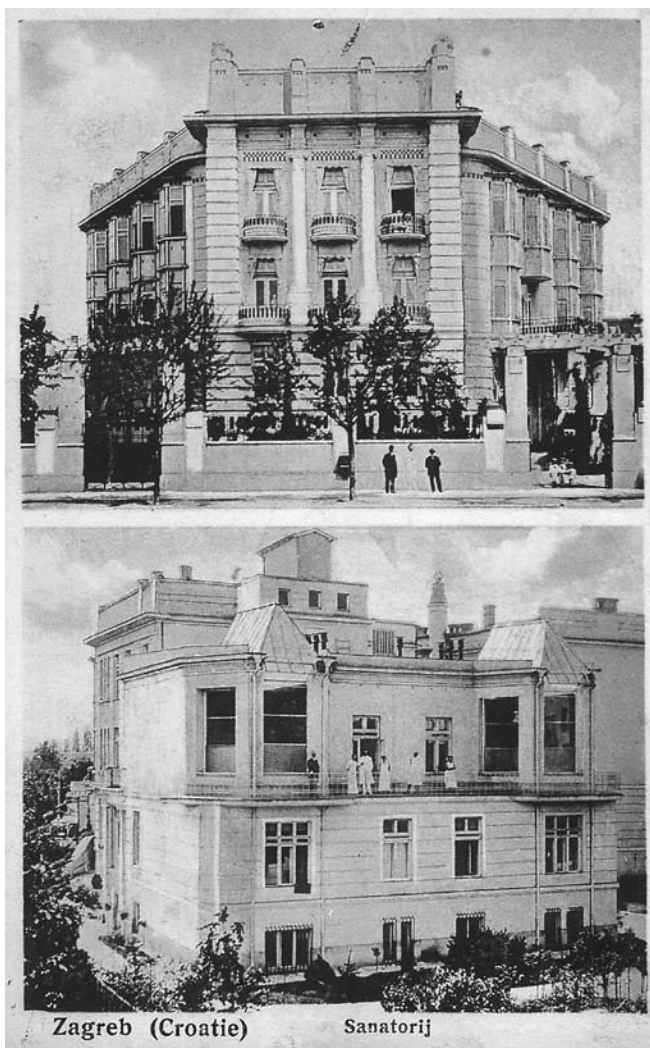

11. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, pročelje i presjek, travanj 1908. (Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 1180)

Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, façade and cross-section, April 1908 (State Archives in Zagreb, Collection of Building Documentation, call no. 1180)

jasan: potencijalni pacijent ne smije već pri prvom susretu sa zgradom lječilišta osjetiti nelagodu koju zdravstvene institucije obično izazivaju. Takav stav odredit će i način uređenja unutrašnjosti Sanatorija.

U rješenju zidnoga plašta Sanatorija Fischer primjenjuje kombinaciju glatkoga zida u zoni podrumskih prozora i horizontalne kanelire za zonu prizemlja i katova. Jugoistočno i jugozapadno krilo zgrade u širini su četiri prozorske osi, s dvokatnim plitkim trostranim erkerima. Na jugoistočnome pročelju, na drugoj prozorskoj osi smješten je glavni ulaz s natkrivenom rampom. Glavno, južno pročelje u širini je tri prozorske osi, ima ugaonu rustiku, a iz bolesničkih soba smještenih u ovome dijelu zgrade izlazi se na male polukružne balkone. Između prozorskih osi su jonski polustupovi velikoga reda u visini dva kata, koji nose gređe. Nad gređem je projektirana

12. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, razglednica, izgled po dovršetku gradnje (Muzej za umjetnost i obrt, Zbirka razglednica, Zagreb)

Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, postcard, appearance after the completed construction (Museum of Arts and Crafts, Postcard Collection, Zagreb)

natkrivena terasa i zabat sa secesijskim pilonima. Smještaj glavnoga ulaza bočno, tako da glavno pročelje bude čišće i 'čitkije' te kombinacija glatke podrumske zone i kaneliranog pročelja katova rješenja su koja će se nešto kasnije pojaviti u Fischerovim projektima za gradnje na Šalati.

Elegantni zabat kojim završava južno pročelje Sanatorija dr. Jokovića spomenut je već prilikom izdavanja građevne dozvole u svibnju 1908. Gradsko poglavarstvo ocijenilo je da postoji »pogibelj porušenja uresnih oblika usljed potresa«, pa ni terasa ni zabat prema nacrtu iz travnja 1908. nisu izvedeni.³² Osim u izostavljanju zabata i terase na središnjem dijelu, izvedeno pročelje razlikuje se od onoga projektiranoga u travnju 1908. u nekim detaljima. Na mjesto neizvedene terase kao zaključak središnjega dijela pročelja dolazi relativno visoka atika. Za razliku od projekta iz 1908. ta se atika nastavlja i nad bočnim

13. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, fotografija interijera – prizemlje (iz brošure: »Sanatorij u Zagrebu«, 1911.)
Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, photograph of the interior – ground floor (reproduced from the booklet »Sanatorij u Zagrebu« (The Sanatorium of Zagreb), 1911)

krilima Sanatorija. Njezina ploha slijedi podjelu pročelja na prozorske osi, a polja atike riješena su sistemom plitkih kazeta. Umjesto planirana četiri jonska polustupa velikoga reda izvedena su samo dva središnja.³³ Na pročelje je dodana i iznimno efektna keramička dekoracija, česta u zagrebačkoj arhitekturi toga vremena. Tamnomodre kvadratične pločice, malo ispupčene u sredini, aplicirane su u zoni ispod gređa na središnjem dijelu pročelja u motivu trorednoga šahovskog polja. Iste modre keramičke pločice nalaze se i na parapetima erкера bočnih krila, na stupovima ulaza, na atici, na betonskim žardinjerama uz ulaznu rampu, ali i u unutrašnjosti Sanatorija. Nestandardne dimenzije i oblik keramičkih pločica u interijeru i eksterijeru Sanatorija Joković ukazuju na to da su bile proizvedene specijalno za ovu gradnju, vjerojatno u domaćoj tvornici »Zagorka« u Bedekovčini.

Pročelje Sanatorija, iza kojega su racionalno projektirani prostori, spaja elemente secesijskoga i klasicističkoga vokabulara. Slična

riješenja naći će se i na drugim Fischerovim javnim i stambenim objektima, svrstavajući ga tako u grupu arhitekata (Dionis Sunko, Rudolf Lubynski) koji svoje protofunkcionalističke prostore 'zaodijevaju' hibridnim secesijsko-klasicizirajućim fasadnim plaštom.³⁴ Takav će postupak imati, međutim, vrlo različite ciljeve: na Lubynskijevoj zgradi Sveučilišne knjižnice fasadni plašt simbolizira sadržaj, na Fischerovoj Sanatorija sadržaj je – iz obzira prema korisnicima prostora – prikriven.

Uređenje unutrašnjosti – prema *Gesamtkunstwerku*

Projekt uređenja unutrašnjosti Sanatorija, potvrđeno je, također je djelo arhitekta Ignjata Fischera. Ideja stvaranja luksuzne, komforne poliklinike u samom središtu Zagreba zasigurno je odredila temeljno svojstvo svih prostorija Jokovićeve Sanatorija – »otmjenu jednostavnost«.³⁵ Fotografije snimljene

14. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, fotografija interijera – 1. kat (iz brošure: »Sanatorij u Zagrebu«, 1911.)

Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, photograph of the interior – 1st floor (reproduced from the booklet »Sanatorij u Zagrebu« /The Sanatorium of Zagreb/, 1911)

15. Sanatorij, Zagreb, Klaićeva 18, fotografija interijera – bolesnička soba (iz brošure: »Sanatorij u Zagrebu«, 1911.)

Sanatorium, Zagreb, 18 Klaićeva Street, photograph of the interior – patients' room (reproduced from the booklet »Sanatorij u Zagrebu« /The Sanatorium of Zagreb/, 1911)

neposredno nakon otvorenja Sanatorija i objavljujane 1909. u *Prosvjeti* uz tekst Emilija Laszowskog, 1910. u *Liječničkom vijesniku* kao ilustracija tekstu dr. Miroslava pl. Čačkovića i

godinu dana kasnije u reklamnoj brošuri Sanatorija pomoći će još jednom u opisu i valorizaciji Fischerova projektog pothvata. (sl. 13–16) Originalan u tlocrtnom rješenju Sanatorija,

Fischer je inspiraciju za uređenje unutrašnjosti lako mogao dobiti na turneji po gradovima Monarhije ili iz recentne periode koja je bogatim ilustracijama popratila svaku zanimljiviju novogradnju. U uređenju Jokovićeve Sanatorija otkrit će se sitne posudbe iz tada sigurno najpopularnijeg elitnog lječilišta – Sanatorija Westend u donjoaustrijskom Purkersdorfu, koji je prema projektu Josefa Hoffmanna izgrađen između 1904. i 1906. godine. Biografije Roka Jokovića i naručitelja Westenda Viktora Zuckerkandla apsolutno su neusporedive, ali je dodirnu točku moguće naći u ideji izgradnje poliklinike za imućne građane, koji tijekom boravka na liječenju ne smiju osjetiti mučnu bolničku atmosferu. U Hoffmannovoj će gradnji, smještenoj na prostranom posjedu, tako cijeli jedan kat biti isključivo namijenjen društvenim prostorijama. Fischer će, radeći u sasvim drukčijim uvjetima – u zadanom gradskom tkivu, za istu namjenu imati mnogo manje prostora. Ipak, neka će Hoffmannova rješenja vrlo uspješno prenijeti na svoj projekt. Fischer, kao i Hoffmann, primjenjuje keramiku i kao ukras i kao higijensku oplatu zidova i podova. Keramičke pločice i bordura u zajedničkim, javnim dijelovima zgrade razbit će monotoniju sterilno bijelih bolničkih zidova. Ipak, ne smije se zaboraviti, bijela je i tipična boja interijera bečke secesije. S obzirom na vrlo vjerojatan Fischerov bečki uzor, izlazi da bijela kao dominantna boja interijera Jokovićeve Sanatorija nije isključivo određena namjenom zgrade. Hoffmannovska su u zagrebačkome Sanatoriju i odstupanja od strogo geometrijskih ukrasa, slikani ukrasi pri vrhu zidova bolesničkih soba secesijski su stilizirani lisnati vijenci i vrpce. Odgovaraju im cvjetne bordure na kazetama stropa purkersdorfske blagovaonice. Interijere obaju lječilišta oživljavaju i velike količine sobnih biljaka, a u obje zgrade nalazi se nekoliko tipova stalaka za cvijeće, sasvim sigurno rađenih po mjeri prostora obiju zgrada. Fischer biljkama ukrašava i iznimno atraktivnu fontanu u središtu okrugloga predvorja u prizemlju zgrade.

Ostalu (nemedicinsku) opremu Fischerova zagrebačkoga Sanatorija moguće je podijeliti u dvije grupe: import iz različitih dijelova Monarhije i proizvode domaćih tvornica. Na fotografiji okrugloga *foyera* u prizemlju vide se naslonjači koje je, vjerojatno upravo prema Hoffmannovu dizajnu iz 1901., proizvela bečka tvornica namještaja Jacob & Josef Kohn.³⁶ Na vagu koja se još uvijek nalazi u današnjoj Dječjoj bolnici pričvršćen je stolac proizveden u tvornici Thonet. Uvozni su i različiti tipovi rasvjetnih tijela – lusteri, zidne svjetiljke i 'nachtlampe' u bolesničkim sobama. Veći dio namještaja – bijelo lakirani stolci, naslonjači, klupe, različiti tipovi stolica, ormari u bolesničkim sobama i kuhinjski ormari očito su djelo domaćih majstora. Oblikovni lajtmotiv zaobljenih uglova – »da se može sve lako čistiti i da se ne može nigdje nabrati prašine« – ukazuje da je ista ruka, Fischerova, dizajnirala i prozorske okvire i vrata i ormare.³⁷ Jednostavnost i hoffmannovska, konstruktivistička inspiracija preostalog

bolničkoga mobilijara također ide u prilog pretpostavci o Fischerovu angažmanu na izradi nacrtu za namještaj Sanatorija. Ime tvornice namještaja Bothe & Ehrmann na popisu dioničara društva »Sanatorij u Zagrebu« nagovještava i mjesto realizacije Fischerovih nacrtu.³⁸

Oblikovanje metalne ograde dvorišta, te ograde na balkonima, prozorima i stubištima Sanatorija također se s dosta sigurnosti može pripisati Ignjatu Fischeru. U interijerima su ograde obojene bijelo, u eksterijeru je, moguće, upotrijebljena neka druga boja: crno-bijele fotografije ne dopuštaju sigurnu tvrdnju. O provenijenciji do danas sačuvanih različitih tipova mesinganih kvaka na vratima prostorija lječilišta nema pouzdanih dokaza. Konstatirat će se tek da su i kvake oblikovane u duhu bečke secesije.

Usporedba između Hoffmannova Purkersdorfa i Fischerova Sanatorija Joković moguća je na razini pristupa. Oba arhitekta dobivaju sličan projektni zadatak i obojica nastoje kreirati cjelovito umjetničko djelo, biti dosljedni u njegovu oblikovanju – od pročelja do toaletnog stolića. U opremi Purkersdorfa Hoffmann angažira Bečke radionice (»Wiener Werkstätte«) – to je njihov prvi veliki zadatak kompletne opreme interijera, uspješna *Kraftsprobe* za briselsku Palais Stoclet.³⁹ Fischer u Zagrebu nema ni približno takvu potporu obrtnika, on nailazi »na znatne poteškoće sa našim obrtnicima kod izvajanja raznih neobičnih radnja«. ⁴⁰ Ipak, u relativno kratkom roku, za nešto manje od 15 mjeseci, Sanatorij u Jelisavinoj ulici potpuno je dovršen, a pohvale arhitektu upućuje cijela ondašnja javnost.⁴¹ Najvjerojatnije je upravo interijer Sanatorija, u kojem »harmonira ukus sa praktičnošću«, zaslužan i za afirmativno pisanje o Fischeru ondašnjega najoštrijega kritičara arhitekture – Koste Strajnića. Podupirući pokušaje Tomislava Krizmana da u Zagreb prenese bečki model suradnje umjetnika i umjetničkih škola s domaćim obrtnicima i industrijalcima, Strajnić sugerira angažman darovitih arhitekata (Viktora Kovačića, Huga Ehrlicha, Dionisa Sunka i Ignjata Fischera) na polju umjetničkoga obrta.⁴² Nažalost, Krizmanova nastojanja nisu doživjela potpun uspjeh, a način opreme interijera ostaje isti kao u vrijeme gradnje Sanatorija Joković – i dalje se kombinira uvozna roba s proizvodima domaće industrije i obrta; omjer importa i domaćih proizvoda odredit će, najčešće, materijalno stanje naručitelja gradnje.

Gradnja Sanatorija dr. Roka Jokovića u Jelisavinoj ulici u Zagrebu primjer je idealne suradnje naručitelja, financijera i arhitekta. U kontekstu zagrebačke arhitekture secesijske epohe projekt Ignjata Fischera za to elitno lječilište pokazuje iznimno uspješno postignut sklad funkcionalnog i estetskog. Taj doseg dopušta usporedbu s općepriznato najreprezentativnijim *Gesamtkunstwerk*om u Hrvatskoj – zgradom Sveučilišne knjižnice Rudolfa Lubyanskog.

Bilješke

- 1
Povijest namjene zgrade Zemaljske bolnice vidi u: SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka Zelena potkova*, Zagreb, Školska knjiga, 1996., 32, 42–43.
- 2
Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje HDA), Unutarnji odjel Zemaljske vlade – Kulturno-tehnički odsjek, 1908./1–3, kutija 5616, 147/79. Popis spisa glede gradnje Zemaljske bolnice u Zagrebu; HDA, Odjel za bogoštovlje i nastavu, 1914./8, kutija 519/80. Gradnja bolnice, učiteljske škole te gimnazije i plemićkog konvikta.
- 3
Državni arhiv u Zagrebu (dalje DAZG), Registar društvenih tvrtki, 260/1 i II, tekući broj 1440. Podaci o Fischerovu studiju, koje navode hrvatski leksikografi, nisu zasad potvrđeni u arhivima bečkih i praških tehničkih i srodnih učilišta.
- 4
Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, 2, 4, 6 (1904.); ALEKSANDER LASLO, *Lica moderniteta 1898.–1918.*: Zagrebačka arhitektura secesijske epohe, u: *Secesija u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Muzej za umjetnost i obrt (dalje MUO), Zagreb, 2003., 237.
- 5
Gradnja zemaljske bolnice, u: *Obzor*, 24. 7. 1908.; – Gradnja zemaljske bolnice, u: *Obzor*, 31. 7. 1908.; BUDE BUDISAVLJEVIĆ, *Zagrebački sanatorij*, u: *Sanatorij u Zagrebu*, izd. Ravnateljstvo Sanatorija, Zagreb 1911., 26.
- 6
Gradnja novog sanatorija, u: *Ustavnost*, 10. 2. 1908.; – Sanatorij u Zagrebu, 2. 3. 1908.; – Otvorenje sanatorija u Zagrebu, u: Hrvatski pokret, 2. 9. 1909. U *Viestima Društva inženira i arhitekta iz 1900.* godine čitamo također o projektu gradnje »sanatorija« na zagrebačkom Josipovcu, predstavljenom na sjednici Zbora liječnika. Predavanje su priredili dr. M. Musulin, ing. J. Mally i arhitekt K. Waidmann, a potrebu gradnje lječilišta s »posebnim skupocienim uredbama« objasnio je dr. L. Rakovac. Premda su, kako tekst u *Viestima* otkriva, za taj sanatorij bili gotovi i nacrti, izrađeni nakon »poduljeg poučnog putovanja«, do realizacije toga projekta nije došlo. Ipak, bitno je registrirati postojanje potrebe za gradnjom moderno opremljene zdravstvene institucije, a popis sadržaja lječilišta i napomene o detaljima uređenja gotovo u potpunosti će se podudarati s onima u projektu sanatorija dr. Roka Jokovića. – ALBERT ŠVARC, *Osnova sanatorija u Zagrebu*, u: *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, 4 (1900.), 43–44.
- 7
BUDE BUDISAVLJEVIĆ (bilj. 5), 26.
- 8
Hotel »Miramare« izveli su mađarski investitori, vjerojatno prema projektu arhitekta Kolomana Rimanoczyja. – JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Arhitektura secesije u Rijeci, Hrvatskom primorju i Istri*, u: *Secesija u Hrvatskoj* (katalog izložbe), MUO, Zagreb 2003., 70.
- 9
Vrijednu studiju o životu i radu dr. Eugena Rada napisale su dr. sc. STELLA FATOVIĆ-FERENČIĆ i ANDREJA DER-HAZARIJAN VUKIĆ, Eugen Rado – »lječnik za zube i usta«, u: *Acta Stomatologica Croatica*, 32, 3 (1998.), 475–481.
- 10
Nekoliko godina poslije upravo će Adolfov najmlađi brat, arhitekt Hugo Ehrlich, projektirati dr. Radu obiteljsku vilu na Rokovu perivoju br. 7. Godine 1909. dr. Eugen Rado zasniva i konzorcij za gradnju vila na Rokovcu, te u vezi s tim poslom surađuje s Viktorom Kovačićem. Novinar *Narodnih novina* zaključuje: »Dr. Rado ... jamči da će se izvesti nešto, što će služiti Zagrebu na diku.« – Rokovo groblje, *Narodne novine*, 14. 8. 1909.; ŽARKO DOMLJAN, Hugo Ehrlich, DPUH, Zagreb, 1979., 239; SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, *Zagrebu u središtu*, Barbat, Zagreb, 2003., 63.
- 11
DAZG, Zbirka isprava, Sanatorij d. d.
- 12
DAZG, Trgovački registri društvenih tvrtki, knjiga 3, tekući broj 118, 8. travnja 1908., br. 10.555.; Zbirka isprava, Sanatorij d.d.
- 13
Tražeći uzroke za stalne zastoje u realizaciji projekta Zemaljske bolnice, novinari će u jednom trenutku i Sanatorij označiti kao moguću prepreku u gradnji na Šalati. – Gradnja novog sanatorija, u: *Ustavnost*, 11. 2. 1908.
- 14
Isti će ti liječnici kasnije u Sanatoriju honorarno raditi u ambulanta-ma i obavljati različite kirurške zahvate. – EMILIJ LASZOWSKI, *Sanatorij u Zagrebu*, u: *Prosvjeta*, 17, 22 (1909.), 710.
- 15
DAZG, Zbirka isprava, Sanatorij d. d.; VLADIMIR BEDENKO, Razvoj bloka 71 u Zagrebu, u: *Glasilu Arhitektonskog fakulteta*, 1, 1 (1975.), 53.
- 16
DAZG, Sudbeni stol – Zbirka isprava, 29, 1542. Izvješće ravnateljstva 'Sanatorija d. d.' za izvanrednu glavnu skupštinu održanu 16. lipnja 1909.
- 17
Krajem 19. i početkom 20. stoljeća prostor Ciglane protezao se između Savske ceste i Tvornice duhana. – Vidi tekst Snješke Knežević »Ciglana – Izgubljeni trg«, u: SNJEŠKA KNEŽEVIĆ (bilj. 10).
- 18
VLADIMIR BEDENKO (bilj. 15), 54–55.
- 19
Sanatorij u Zagrebu, u: *Ustavnost*, 2. 3. 1908.
- 20
Odluku o dogradnji fizikalnoga odjela izazvala je vijest o gradnji konkurentskoga »modernoga kupališta uređena i za liječenje sa fizikalnim sredstvima«. Novi terapijski odjel tražio je i dodatne bolesničke sobe. Danas ne možemo pouzdano rekonstruirati »aferu« s konkurentskim novoplaniranim terapijskim objektom. Mogući je trag prijedlog gradskoga zastupnika dr. Ise Kršnjavoga »da se s obzirom na neodgovarajuće stanje sadanjega savskog kupališta odmah pristupi k proučenju pitanja o izgradnji novoga i praktičnoga te grada dolikujućega kupališta, pa neka gradsko poglavarstvo sastavi i predloži odnosne nacрте samoupravnom odboru, koji će imati izabrati odbor u svrhu proučenja toga pitanja.« U kasnijim skupštinskim zapisnicima (1908. i 1909.) taj se prijedlog više ne spominje. Zapisnik sjednice Skupštine Gradskoga zastupstva, 4. 5. 1908., čl. 104.
- 21
DAZG, Sudbeni stol – Zbirka isprava, 29, 1542. Izvješće Ravnateljstva 'Sanatorija d. d.' za Izvanrednu glavnu skupštinu održanu 16. lipnja 1909.
- 22
Sanatorij u Zagrebu, u: *Ustavnost*, 2.3. 1908.
- 23
Gradnja zagrebačkog sanatorija, u: *Ustavnost*, 26. 3. 1908.
- 24
Vidi bilješku 23.
- 25
Prema Budisavljeviću, Fischer je na stručnom putovanju na koje ga je zbog izgradnje Zemaljske bolnice poslala Kr. zemaljska vlada prikupljao i informacije potrebne za gradnju Sanatorija. Navodno je u isto vrijeme Joković otputovao u Beč i Grac. Čačković pak spominje samo zajedničko putovanje Jokovića i Fischera u Beč, Grac i Prag. Budući da Fischer zbog Zemaljske bolnice putuje po Ugarskoj, Cislajtani i Njemačkoj 1906., dakle prije početka konkretnih priprema za gradnju Jokovićeve Sanatorija, vjerojatnijima se čine Čačkovićeve podaci.

Fischera je, sasvim sigurno, iskustvo s njegove prve bolničke turneje moglo dodatno preporučiti Jokoviću, no kao arhitekta vlastite klinike Joković ga je, vjerojatno, još jednom poveo na studijsko putovanje. – MIROSLAV ČAČKOVIĆ, Sanatorij u Zagrebu, u: *Liječnički vjesnik*, 11 (1910.), 5; BUDE BUDISAVLJEVIĆ (bilj. 5), 26.

26

EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 14), 710.

27

MIROSLAV ČAČKOVIĆ (bilj. 25), 383.

28

MIROSLAV ČAČKOVIĆ (bilj. 25), 383.

29

OSWALD KUHN, Krankenhäuser, Stuttgart, 1897., 692–707.

30

JANKO HOLJAC, Nova bolnica milosrdnih sestara u Zagrebu na Vinogradskoj cesti, u: *Viesti Društva inženira i arhitekta*, 18, 3 i 4 (1897.), 27–30, 44–45.

31

MIROSLAV ČAČKOVIĆ (bilj. 25), 373; BUDE BUDISAVLJEVIĆ (bilj. 5), 35.

32

DAZG, Zbirka građevinske dokumentacije, Klaićeva 18. Građevna dozvola br. 26002/I, 15. lipnja 1908.

33

Na pravokutnim ploham između voluta kapitela nalaze se izvedeni u plitkom reljefu ukriženi šestar i kutomjer. U mašinskoj ikonografiji tako postavljeni šestar i kutomjer simboliziraju ravnotežu duha i materije. U inventar slobodnozidarske simbolike možemo ubrojiti i u trokut složene keramičke pločice na stupovima uz ulaz u zgradu. Trokut – piramida vrhom okrenuta prema dolje predstavlja duhovni razvoj. – V. JEAN CHEVALIER – ALAIN GHEERBRANT, Rječnik simbola, NZMH, Zagreb, 1983.

34

Interpretaciju takva odnosa eksterijera i interijera na primjeru zgrade Nacionalne i sveučilišne knjižnice Rudolfa Lubynskog donosi Snješka Knežević u tekstu »Zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu« (u katalogu izložbe *Secesija u Hrvatskoj*, MUO, Zagreb, 2003.).

35

MIROSLAV ČAČKOVIĆ (bilj. 25), 373.

36

VANJA BRDAR MUSTAPIĆ, Namještaj i uređenje enterijera u Hrvatskoj na kraju 19. i početkom 20. stoljeća, u: *Secesija u Hrvatskoj* (katalog izložbe), MUO, Zagreb, 2003., 163, 452.

37

MIROSLAV ČAČKOVIĆ (bilj. 25), 380.

38

Nove pogone tvornice Bothe & Ehrmann na Savskoj cesti dvije godine prije početka gradnje Sanatorija projektirao je upravo Ignjat Fischer. – ALEKSANDER LASLO (bilj. 4), 237.

39

EDUARD F. SEKLER, Josef Hoffmann. Das architektonische Werk, Salzburg – Wien, Residenz Verlag, 1986., 72.

40

DAZG, Sudbeni stol – Zbirka isprava, 29, 1542. Izvješće Ravnateljstva 'Sanatorija d. d.' za Izvanrednu glavnu skupštinu održanu 16. lipnja 1909.

41

Svečano otvorenje Sanatorija, u: *Obzor*, 2. 9. 1909.; – Otvorenje Sanatorija u Zagrebu, u: *Hrvatski pokret*, 2. 9. 1909.

42

KOSTA STRAJNIĆ, Tomislav Krizman i njegovo djelovanje, u: Gutenberg, 1, 11/12 (1911.), 125.

Summary

Marina Bagarić

Sanatorium in Klaićeva Street in Zagreb, Work of Architect Ignjat Fischer

In the first decade of the 20th century, there were two new hospital buildings in Zagreb: the large National Hospital at Šalata and the Sanatorium in Jelisavina (Klaićeva) Street. The two projects had a number of contact points, but their most important connection is the fact that the same architect was commissioned with both – Ignjat Fischer (Zagreb, 1870–1948). During his long activity in the field of architecture, as the external associate of the Building Department at the National Government, Fischer designed several hospitals in Zagreb and the region, but the Sanatorium of Zagreb can certainly be considered his best accomplishment. The Sanatorium – the first private polyclinic in the city – was built in 1908/9, owing to the initiative of private investors led by Roko Joković.

This self-standing, three-storey building has its front façade oriented towards the south, i.e. Jelisavina Street, and the sufficient lighting of other rooms is ensured by the specific position of the lateral wings, which are set at an obtuse angle with respect to the main façade (the so-called »hoof« ground plan). In the disposition of various functions (rooms for pa-

tients, diagnostic and therapeutic rooms, residential quarter for the manager and the personnel), Fischer devised some exceptionally rational spatial solutions. However, the main proof that Fischer adhered to the early functionalist procedure in design is the plan of the twin operating rooms of the Sanatorium. These rooms with a triple ending, high windows, and a skylight derive from the late 19th-century architecture of German hospitals and Fischer adapted them successfully to all demands of modern medicine. On the façade mantle, which does not reveal the function of the building, architect Ignjat Fischer combined the classicist and the Art Nouveau vocabulary, whereas the interior design was inspired by the Viennese Sezession interiors (J. Hoffmann and the Wiener Werkstätte). The accomplished harmony between function and aestheticism is a result of good cooperation between the architect, the investor, and the commissioner of the building.

Keywords: architecture, Art Nouveau, Zagreb, Ignjat Fischer, Sanatorium